

ROLE ZÁKLADNÍ ŠKOLY V ROZVÍJENÍ PERSPEKTIVNÍ ORIENTACE ŽÁKŮ

Nataša Mazáčová

Anotace: Příspěvek prezentuje výsledky dílčího průzkumu zaměřeného na zjišťování perspektivní orientace absolventů základní školy. Jedná se o zjišťování představ žáků o jejich budoucnosti a jejich hodnotové orientaci. Seznamuje s východisky rozvíjení perspektivní orientace u žáků základních škol a s možnostmi jejich využití v učitelské praxi. Studie je součástí řešení výzkumného záměru MSM 0021620862 Učitelská profese v měnících se požadavcích na vzdělávání.

Abstract: The article presents the results of research of secondary school leavers' future time orientation. The research pays attention to pupils' ideas of their future and their value system. It introduces the basis of pupils' future time orientation development possibilities and possibilities of utilizing it in teaching practice. This project is a part of research programme MSM 0021620862 – Teachers' Profession in the Changing Requirements on Education.

Úvodem

Podnětem ke zpracování studie se staly poznatky a zkušenosti získané autorkou spolu se studenty učitelství v průběhu realizace klinických semestrů v posledních pěti letech.

Řada studentů se během pedagogické praxe klinického semestru zaměřila na zjišťování perspektivní orientace žáků 8. a 9. ročníků základní školy. Studenti provedli dílčí šetření, prostřednictvím nichž mapují perspektivní orientaci žáků a na základě výsledků těchto průzkumů přinášíme návrhy a zamyšlení pro práci současné základní školy. Významným východiskem a impulzem pro naše úvahy je otázka, zda známe dostatečně konkrétně vývojově psychologickou a dobovou motivační tematiku dnešních dětí a mládeže. V centru naší pozornosti je žák 8. a 9. ročníku základní školy.

Vzhledem k tomu, že perspektivní orientaci ovlivňuje řada faktorů, pokusili jsme se pohlížet na tento jev vícedimenzionálně, tedy ne pouze v kontextu školy a školní práce, ale také v kontextu vlivu rodiny, mimoškolních aktivit a v kontextu celospolečenských jevů. Domníváme se, že poznání perspektivní orientace učitelem představuje významnou složku celého motivačního procesu, kterým žáci v průběhu školního vyučování procházejí.

Význam perspektivní orientace v rozvoji osobnosti žáka

Problematika záměrného a vědomého projektování životní cesty jedince je velmi široká a komplexní. Zaměřenost osobnosti do budoucnosti, předjímání budoucího a kladení si cílů hraje v našem životě závažnou roli a také velmi významně ovlivňuje prožitek přítomnosti. Psychologické výzkumy potvrzují, že existují relativně velké rozdíly mezi lidmi v tom, nakolik předjímají a uvědoměle se snaží orientovat v budoucnosti. Tato skutečnost bývá často způsobena sníženou schopností vytvořit si konstruktivní plány s určitým časovým předstihem, ale i sníženou způsobilostí přijmout za své cíle navrhované jinými (Pavelková, 1990).

Perspektivní orientaci vymezujeme jako komplexní, relativně autonomní, psychický předpoklad k aktivní strukturaci budoucnosti (Pavelková, 1990). Předpokladem perspektivní orientace je vnitřní potřeba jedince strukturovat svoji budoucnost, přičemž významnou roli zde hraje také řada vnějších činitelů – rodina, vrstevníci, společnost. Perspektivní orientace je nezbytným autoregulačním činitelem.

Podle Heluse „*perspektivně orientovaný jedinec projektuje z vnitřní potřeby svou vlastní budoucnost, vytyčuje si cíle, strukturuje si čas a v souladu s tím, co seberozvojově plánuje, vytyčuje, přemáhá sám sebe k vyšší rozvojové kvalitě své osobnosti*“ (Helus, 1982). Je tedy významnou úlohou současné školy, aby systematicky rozvíjela vztah žáků k budoucnosti. Úroveň perspektivní orientace souvisí s věkem a rozvinutá perspektivní orientace předpokládá určitý stupeň rozvoje dítěte jak v oblasti motivační, tak kognitivní. Jinými slovy je třeba dítě učit koordinovat cíle a prostředky, učit předjímat události, naučit pracovat s hypotézami, projekty a dedukcemi, které se vztahují k budoucnosti (Pavelková, 1990). Co to konkrétně znamená pro motivační oblast? Nejen ve škole ale i v rodině je třeba děti systematicky vést k vytrvalosti v činnostech, které vedou k realizaci nejen blízkých, ale i vzdálenějších cílů. Učíme děti preferovat vzdálené, hodnotnější efekty před okamžitým efektem menším, obecně tedy směřovat jejich orientaci na vzdálenější cíle. To zároveň znamená podněcovat k hodnotným a stabilním zájmům. Postupně tak vedeme děti k utváření potřeby plánovat si vlastní budoucnost.

Významný přechod od krátkodobé k perspektivní orientaci se uskutečňuje ve školním věku. Důležité období pro rozvoj perspektivní orientace je především období dospívání. Prostředí školy je tedy velmi významným prvkem v utváření vztahu žáků ke své budoucnosti. Tak se logicky nabízí otázka, zda škola dostatečně využívá možností rozvíjet perspektivní orientaci žáků.

V průběhu našich průzkumů jsme se snažili hledat odpověď na výše položenou otázku. Teoretickými východisky našich průzkumů se staly práce našich předních autorů v této oblasti: I. Pavelkové, Z. Heluse, V. Hrabala a J. Mareše.

Výsledky dílčího výzkumného šetření perspektivní orientace žáků 8. a 9. ročníku základní školy

Cílem dílčího výzkumného šetření provedeného v průběhu klinického semestru na několika pražských základních školách bylo zjištění úrovně perspektivní orientace žáků ZŠ. Nedílnou součástí cíle bylo zmapování úrovně a možností školy v rozvíjení této orientace.

Vlastní průzkum byl realizován prostřednictvím několika metod. Za klíčovou metodu lze považovat analýzu slohových prací žáků na témata „Čím bych chtěl(a) být?“ a „Jak si představuji svůj život za 20 let?“. Další významnou metodou byl standardizovaný dotazník, prostřednictvím něhož jsme zjišťovali nejen preference samotných cílů, ale zároveň i korelace mezi snahou v učení a dosažením příslušného cíle. Další metodou byl ne-standardizovaný dotazník vytvořený studenty a zaměřený na zjišťování perspektivní orientace v oblasti povolání a představy o budoucím životě. Dotazník zároveň zjišťoval míru vlivu v oblasti perspektivní orientace. Nedílnou součástí metodologického aparátu byla metoda pozorování žáků ve škole, rozhovory s žáky, anketní šetření a kazuistiky. Při mapování perspektivní orientace jsme se zaměřili především na zjišťování konkrétních profesí, jimž by se žáci chtěli věnovat, ale také na další otázky, např. kým a čím byli při svém výběru povolání ovlivňováni apod.

Při zadávání slohové práce na téma „Čím bych chtěl(a) být“ či „Jak si představuji svůj život za 20 let?“ nebyl specifikován slohový útvar. Vzhledem k tématu si žáci podle očekávání volili především úvahu. Při zadání slohové práce jsme zdůraznili požadavek realistického přístupu k tématu, tedy, aby žáci uváděli povolání a skutečnosti, které by opravdu chtěli vykonávat a události, které ve svém skutečném životě očekávají. Bylo na studentech učitelství, zda při analýzách slohových prací budou hodnotit práce také z hlediska stylistického a pravopisnou úroveň. Většina studentů se rozhodla práce na základě těchto kritérií nehodnotit.

Výsledky analýzy slohových prací

Ve sledovaných skupinách chtějí dívky nejčastěji vykonávat následující povolání: zvěrolékařka, letuška, právnička, kadeřnice, kosmetička, vizážistka, učitelka, zdravotní sestra a pracovnice v cestovní kanceláři. Chlapci nejčastěji volí: programátor, práce na PC, právník, diplomat, politik, elektrotechnik, manažer.

V kontextu zvolených povolání lze říci, že u dívek výběr povolání dokládá zejména snahu být prospěšný celku, u chlapců spíše naopak.

Ne každý z žáků má jasnou představu o tom, jaká profese by odpovídala jeho schopnostem a zaměření. Řada žáků nedokázala vyjádřit zcela konkrétně povolání a opisují, co by chtěli asi dělat, co je bude bavit. Mnozí žáci mají o samotném povolání velmi nereálné představy. Můžeme říci, že obecně v tomto směru konstruktivněji uvažují dívky než chlapci. Pětina dotazovaných si

vybrala zcela absurdní povolání (16 % dívek a 23,8 % chlapců, celkem se jedná asi o 20 % žáků). Z toho vyplývá, že chlapci v tomto věku (15 až 16 let) více podléhají iluzorním představám než dívky. O svém budoucím povolání jsou schopny konstruktivně a realisticky uvažovat asi 2/3 žáků.

Dalším aspektem, který jsme zjišťovali, je problematika vlivu, kterým byli žáci při výběru svého povolání vystaveni. Nejvýraznějším při výběru budoucí profese je vliv rodiny. Řada žáků si přímo volí povolání, které vykonává některý z rodičů. Lze říci, že rodinné vlivy se více projevují u chlapců než u dívek.

Dalším významným vlivem se jeví okolí – kamarádi, starší přátelé, spolužáci, známí a v neposlední řadě i vliv školy. V této položce se nejvýznamnější jeví přátelé, bohužel škola a učitelé se z hlediska vlivu na výběr povolání umístili na posledním místě. Svým okolím se nechají ovlivnit spíše dívky než chlapci. Dívky mají větší tendenci hledat své rádce a vzory mimo domov, to je v kruzích přátel a známých.

Dalším významným faktorem při výběru povolání jsou záliby a koníčky. Například dívky, které chtějí být veterinářkami, mají rády zvířata, resp péči o ně, chlapci, kteří chtějí pracovat s počítači, se často věnují této aktivitě ve volném čase.

Ve výběru povolání hraje významnou roli také finanční motivace (podnikatelé, manažeři, politici, právníci apod.). Finanční stránkou se řídí při výběru povolání mnohem častěji chlapci než dívky. Oproti volbě profese dle záliby, kde je situace spíše opačná. Dívky dají více na své záliby, chlapci spíše přihlížejí k platovému ohodnocení. Významnou roli zde zřejmě hraje fakt, že pro dívky není v dnešní době složitě najít muže se zajištěným postavením; chlapci oproti tomu podvědomě cítí, že materiální zajištění jejich života bude spočívat na nich. Nezanedbatelný je i vliv dnešní společnosti, v níž se významnou hodnotou stávají peníze a úspěch je měřen výší příjmu.

Vliv médií, zejména televize a internetu, je v dnešní době značný a svou roli hraje i při volbě povolání (diskjokej, policistka, záchranářka, právníčka, kaskadér, automobilový závodník). Z prací je zřejmé, že ovlivnění masmédií podléhají snáze dívky než chlapci. Dívky jsou více náchylné k nekritickému obdivu a ztotožnění se s oblíbenými mediálními vzory a méně odolávají podbízivým reklamám.

Z analýzy slohových prací lze vysledovat určité obecné tendence, týkající se představ o budoucím povolání:

- žáci do značné míry přeceňují své schopnosti, přičemž tento rys je výraznější u chlapců než u dívek (vzhledem ke studijním výsledkům, vzhledem k představě o rychlém pracovním postupu)
- rozpor v představách o budoucnosti (snadný život s pracovními a osobními úspěchy versus skepse a beznaděj v případě neúspěchu, absence představy o pozitivních východiscích v případě neúspěchu – častější u chlapců)
- důraz na materiální stránky života
- zúžená role vzdělání (pouze jako prostředek k uskutečnění budoucí

- kariéry, na vzdělání nahlíženo pragmaticky)
- absence zájmu o umění, literaturu apod.
 - negativní vliv médií (televize, internet, akční filmy)

Vyhodnocení dotazníku

Cílem dotazníku bylo zjistit preference cílů více či méně aktuálních pro žáky, kteří se rozhodují, které povolání si do budoucna zvolí. Uvádíme pouze konečné pořadí preferencí žáků devátých tříd.

- Dostat se na školu
- Šťastný rodinný život
- Mít život dobře zajištěný
- Mít dobré známky ve škole
- Být úspěšný v zaměstnání
- Stále poznávat a učit se něco nového
- Mít nějaký intenzivní koníček
- Hodně cestovat

Druhá část dotazníku se týkala korelace mezi snahou v učení a dosažením cíle. Většina žáků uváděla, že jestliže se člověk hodně v učení snaží, dosáhne jistě cíle mít dobré známky ve škole a spíše dosáhne cíle dostat se na školu.

Z dotazníků je patrné, že si žáci uvědomují význam učení pro život, oceňují především význam znalosti jazyků. Uvědomují si význam spojení vědomostí a budoucí práce, někdy dokonce propojují některé předměty a jejich význam pro budoucí povolání. Nebylo překvapující, že žáci devátého ročníku ZŠ uváděli jako prvotní cíl dostat se na školu.

Také z výsledků dotazníků je patrný posun spíše k materiálním hodnotám. Za šťastný rodinný život považovali totiž žáci (také na základě slohových prací a rozhovorů) takový život, jehož štěstí je odvozeno právě z hmotného zajištění rodiny. Příčinou je bezpochyby moderní životní styl, který je z větší části založený na materiálních hodnotách.

Přibližně uprostřed žebříčku důležitosti cílů se v dotazníku umístil úspěch v zaměstnání a představoval tak poměrně logický přechod mezi hodnotami blahobytu a hodnotami duševními. Žáci nespatořovali souvislost mezi snahou a úspěšností ve škole a úspěšností v zaměstnání, samozřejmě aktuálnějším a bezprostřednějším a také preferovanějším cílem byla pro ně úspěšnost školní.

Rozsah této práce nedovoluje prezentovat hlubší analýzu provedeného průzkumu.

Úloha školy a učitele v rozvoji perspektivní orientace

V kontextu řešené problematiky je třeba si položit důležitou otázku: Jaké jsou možnosti školy v rozvíjení perspektivní orientace žáků? Naše úvahy budou směřovat především k didaktickým aspektům, tedy jinými slovy, jak by měl učitel uvažovat o procesu výuky, aby směřovala k rozvoji perspektivní orientace.

Významným východiskem pro tyto úvahy je teze o tom, že má-li škola výrazněji podmiňovat perspektivní orientaci žáka, nemůže být důraz školy kladen pouze na to, jaké činnosti má žák vykonávat, ale i na to, proč je má vykonávat, jaký mají smysl a význam, tedy s jakým cílem je žák vykonává (Pavelková, 1990). V průběhu výzkumného šetření jsme si kladli otázku, jak by měl učitel zasahovat do procesu rozvoje perspektivní orientace. Často jsme si v kontextu událostí a momentů uvědomovali, že se ve škole žáci dostávají do různých modelových situací, které je podle toho, jak jsou vytvořeny, směřují, nebo naopak nesměřují do budoucího života.

Dosavadní poznatky o úrovni rozvoje perspektivní orientace v současné škole ukazují, že tato orientace je součástí učitelova pojetí jen ve velmi úzké podobě, často jen v propojení s profesionální orientací žáků (Pavelková, 1990). Je tak zřejmé, že škola má značné rezervy v rozvíjení této orientace.

Bylo prokázáno (Pavelková, 1985), že rozvinutí perspektivní orientace má značný vliv na intenzitu motivace k učebním činnostem a spolurozhoduje o tom, nakolik bude žák angažován v učení a zároveň bude-li schopen chápat úkoly školy v propojení se svým rozvojem a seberozvojem i po ukončení školní docházky (Pavelková, 1990).

Na základě provedeného průzkumu v prostředí ZŠ se domníváme, že významnými didaktickými aspekty rozvoje perspektivní orientace žáků je především oblast výchovně-vzdělávacích cílů, učiva, hodnocení a metod především se zaměřením na zkušenostní a činnostní orientaci vyučování.

Role cílů a obsahu vyučování v rozvíjení perspektivní orientace

Výzkumy prokázaly, že učitelé pozorují zvýšenou aktivitu u žáků perspektivně orientovaných tehdy, jestliže se stanoví nějaký dlouhodobý cíl, na němž jim zvláště záleží. Pro učitele zde vyvstává významný úkol: vytvářet takové cílové situace, které ovlivní procesy učení žáků. Co to konkrétně znamená? Učitel přemýšlí o cílech v kontextu následujících otázek:

- Znájí žáci hlavní cíle svého učení na daném typu školy a vědí, čeho mají dosáhnout?
- Znájí hlavní cíle a smysl učení v jednotlivých předmětech?
- Do jaké míry tyto cíle odpovídají nebo alespoň přihlížejí k jejich životním zkušenostem, jejich aktuálním potřebám, zájmům a přáním?
- Jsou stanovené cíle v souladu s dosaženou možností a úrovní žáků, umožňují zároveň jejich další rozvoj?

- Vytvářejí optimální rozvoj, aby se žáci učili rádi?
- Považují žáci cíle svého učení za splnitelné?
- Vzbuzují u nich potřebu dále se vzdělávat a sebevzdělávat?
- Učíme žáky postupně si samostatně klást vlastní cíle a hledat cesty jejich realizace?
- Jaká je vlastně životní orientace dnešních žáků, jaké mají prožitky a zkušenosti a za jakých okolností je mohou cíle školy motivovat?
(Skalková, 2007).

Především žáci staršího školního věku by měli být systematicky podporováni v tom, aby přemýšleli o svých osobních cílech a uměli si je klást, přičemž významnou roli zde hrají nejen cíle školní ale i mimoškolní, a to ve vzájemném propojení.

V systému vztahů, které významně působí, hraje důležitou roli také obsah učivo. Jde především o to, aby učitel rozvíjel aktivní vztah žáka k učení. Učitel tak přemýšlí nejenom o tom, co se žáci učí, ale i jak se učí. Určujícím aspektem je zde výběr učiva, Jedná se o to, aby značná část učiva měla přesah do reálného života žáka. „*Jde o to, aby obsah vzdělávání žáci nechápali pouze jako zásobu mrtvých poznatků, které si nutno zapamatovat. Měli by je chápat jako živé odpovědi na živé otázky, které vycházejí z pohledu na svět jenž nás obklopuje*“ (Skalková, 1995). Jinými slovy, aby chápali smysl učení pro svůj reálný život. Cestou rozvoje aktivního vztahu k učivu je zkušenostní a činnostní orientace vyučování a dále komunikativní a emocionálně motivační dimenze vyučování. Vzhledem k tomu, že perspektivní orientace je důležitou motivační kognitivní charakteristikou žáků, je nezbytné, aby učitel ve své každodenní práci promýšlel skutečnou funkci motivace v konkrétních didaktických situacích.

Role hodnocení v rozvoji perspektivní orientace

Vzhledem k tomu, že školní hodnocení má neoddiskutovatelnou motivační hodnotu, má velmi těsný vztah k perspektivní orientaci žáka. Experimentálně bylo dokázáno, že může velmi výrazně ovlivnit procesy učení žáků. Učitelé si tedy kladou řadu otázek: jak hodnocení vnímají jednotliví žáci, jak ovlivňuje jejich postoj k učení, k učivu, k sobě samému, jak může hodnocení otevřít možnosti individuálního sebevyjádření a seberealizace. Při promýšlení vlivu hodnocení na rozvoj perspektivní orientace je třeba se opět vrátit k výchozí tezi o chápání smyslu školní práce. Hodnocení do značné míry určuje, do jaké míry se v procesu výuky budou rozvíjet žákovy zájmy o poznávání, nakolik si žák oblíbí daný předmět, nakolik se rozvíjí jeho sebedůvěra apod. S uvedenou problematikou úzce souvisí práce s chybou žáků. Je důležité, aby učitelé chápali chybu jako pozitivní východisko pro další práci. Při opačném pojetí práce s chybou, při navození strachu z neúspěchu se nerozvíjí pozitivní pohotky k učení, omezuje se vlastní chtění žáků a nepodporuje se vytváření

kladného a dlhodobého vzťahu k úkolům, překonávání obtíží apod. Zároveň s tím je třeba, aby učitel pomohl žákům pochopit, že úspěšnost školní práce nepřichází automaticky, náhodně, bez vynaloženého úsilí. Naopak, že má smysl vložit do učení vlastní síly, rozvíjet sebekontrolu a sebehodnocení. Jinými slovy, rozvíjet jejich metakognitivní dovednosti, které jim umožní vhléd do vlastního učení, porozumění sobě samému a přejímání odpovědnosti za své učení a perspektivní výsledky.

Lze říci, že všechny prvky procesu vyučování mohou výrazně ovlivnit zaměřenost žáků do svého budoucího života.

Závěr

Výsledky našeho šetření ukázaly, že rozvoj perspektivní orientace není často systematickou součástí práce školy. Je vhodné, aby učitelé smysluplně a nenásilně působili na žáky nejen v oblasti vlastního učení, ale také v oblasti hodnotové orientace a rozvíjení životních postojů. Aby se rozvoj perspektivní orientace žáků promítl jak do diagnostické, tak přímé práce s žáky, aby se stal nedílnou součástí školní práce a škola tak byla místem, které zaujme a rozvine žákovu osobnost ve vztahu k času budoucímu.

Literatura:

HELUS, Z. *Dítě v osobnostním pojetí*. Praha : Portál, 2004.

HELUS, Z. *Osobnost žáka a perspektivy jeho rozvoje*. Praha : SPN, 1982.

HRABAL, V.; MAN, F.; PAVELKOVÁ, I. *Psychologické otázky motivace ve škole*. Praha : SPN, 1989.

PAVELKOVÁ, I. *Perspektivní orientace jako činitel rozvoje osobnosti*. Praha : Academia, 1990.

PAVELKOVÁ, I. *Perspektivní orientace ve vztahu k rozvoji osobnosti a výkonu žáků. Kandidátská disertační práce*. Praha : ČSAV, 1985.

SKALKOVÁ, J. *Obecná didaktika*. Praha : Grada, 2007.

Nepublikované seminární práce studentů učitelství. Praha : Pedagogická fakulta UK.